

Grad Rajhenburg

<i>EŠD</i>	46, 11168
<i>kraj</i>	Brestanica
<i>časovna</i>	9. stoletje, druga četrtina 12. stoletja, prva četrtina 16. stoletja, konec 16. stoletja,
<i>opredelitev</i>	konec 17. stoletja, konec 19. stoletja
<i>čas obnove</i>	od 1975 dalje

Grad Rajhenburg, pozidan na razglednem pomolu nad izlivom potoka Brestanica v reko Savo, je najstarejši v pisnih virih omenjeni grad na Slovenskem. Prvič se omenja leta 895. Leta 1043 je prešel v posest salzburške nadškofije. V času ogrskih vpadov v dolino Save je bil porušen, zato ga je dal salzburški nadškof Konrad I. med letoma 1132 in 1147 na novo pozidati. Na gradu so kot salzburški ministeriali prebivali gospodje Rajhenburški, ki so izumrli leta 1570. Sledili so jim različni lastniki, leta 1881 pa so grad kupili francoski menihi trapisti in ga preuredili v samostan. Med drugo svetovno vojno je bilo v gradu urejeno preselitveno taborišče za slovenske izgnance, po vojni pa so bili v nacionaliziranem gradu nekaj let ženski zapori. Leta 1968 so v gradu uredili Muzej političnih zapornikov, internirancev in izgnancev, ki deluje kot muzejska enota Muzeja novejšje zgodovine Slovenije iz Ljubljane. Od leta 1975 potekajo postopna raziskovalna in prenovitvena dela. V letih 1976 in 1977 so ponovno vzpostavili renesančni talni nivo dvorišča in obnovili dvoriščne fasadne poslikave. Leta 1978 so izvedli arheološke raziskave dvorišča, ki so odkrile arhitekturne ostaline iz 9. in 10. stoletja. Leta 1979 so v prostorih prvega nadstropja odkrili renesančne lesene stropove, renesančne figuralne stenske poslikave in ostanke za slovenski prostor izjemno kvalitetno oblikovane romanske kapele. Po večletnem premoru so v devetdesetih letih obnovili renesančne prostore v prvem nadstropju vzhodnega trakta in odkrili še vrhnji del romanske kapele.

V letih 1999 in 2000 smo izvedli sondažne raziskave pritličnih prostorov gradu. Pod v celoti odstranjenimi novejšimi ometi dvoriščnih fasad traktov smo odkrili in prezentirali številne kamnoseško obdelane srednjeveške stavbne člene, s pomočjo katerih je mogoče dopolniti in deloma revidirati dosedanje poglede na stavbni razvoj grajske stavbe. Sondažne raziskave v manjšem obsegu smo izvedli tudi v kletnih prostorih (analiza stikov) in v drugem nadstropju zahodnega trakta, kjer smo odkrili in odprli manjše poznogotsko okno. Na območju dvorišča in nekdanjega jarka pred grajskim vhodom smo izvedli nedestruktivne arheološke raziskave, ki pa niso dale pomembnejših rezultatov. Pomembna je ugotovitev, da je zahodni trakt v celoti poznogotskega nastanka, vrhnjo etažo pa so močno predelali konec 19. stoletja, ko so tu pozidali meniške celice in podrli južno steno romanskega stanovanjskega stolpa. Presenetljivo je bilo odkritje v ostenje poznorenesančnega stopnišča vzdane velike heraldične lunete domnevno romanskega portala iz 12. stoletja, dveh poznogotskih vhodov v okrogli stolp ter poznogotskih elementov v pritličju romanskega stanovanjskega stolpa in južnega trakta. Sistematično izpeljane stavbne raziskave so dopolnile dose-

danje vedenje, tako da je na tej podlagi mogoče stavbni razvoj gradu strniti v naslednje ugotovitve.

Od prvotne karolinške grajske zasnove iz 9. stoletja se je ohranil približno 3 x 3 metre velik nastavek temeljnega zidu iz lepo obdelanih klesancev v jugozahodnem vogalu dvorišča. Domnevno je to ostanek visokega stolpa na kvadratnem tlorisu z okoli 11 metrov dolgimi stranicami in vsaj 3 metre debelimi stenami, ki je stal na najvišji točki grajske vzpetine. Stolp je v slovenskem merilu primerljiv le z zahodnim stolpom na gradu Ptuj.

Konec 10. stoletja ali v 11. stoletju so zgradili stavbo v severovzhodnem vogalu današnje grajske zasnove. Ohranjeni so 9 x 5 metrov obsegajoči fragmenti temeljev zidu. Morda so to ostanki dvonadstrop-

Pogled na grad iz doline.

ne stanovanjske zgradbe – palacija –, na površini 10 x 20 metrov. Stavba je bila uničena med boji z Madžari ob koncu 11. stoletja.

V drugi četrtini 12. stoletja v času nadškofa Konrada je postopno nastala nova romanska obodna zasnova na nepravilnem poligonalnem tlorisu, ki je v končni fazi obsegala kapelo, dvonadstropni južni palacij in dvonadstropni ali morda celo trionadstropni stanovanjski stolp na severozahodnem vogalu. Stolp je imel sorodno zasnovo kot stanovanjski stolp na gradu Seggau pri Lipnici. Izpostavljena severna stranica obzidja je bila oblikovana kot mogočni dvonadstropni ščitni zid. Ob gradnji nove zasnove so odstranili ostanke stolpa iz 9. stoletja, ni pa povsem izključeno, da so že v tem času povsem odstranili stanovanjsko stavbo iz 11. stoletja. Lokacija vhoda v grad ni znana, morda je bil na vzhodni strani na mestu vhoda v poznejši okrogli stolp, ni pa povsem izključeno, da je bil na mestu sedanjega vhoda na severni strani.

V prvi četrtini 16. stoletja je bil po končani madžarski okupaciji ob koncu 15. stoletja grad deležen prve velike prezidave. Na novo so zgradili okrogli stolp, dvonadstropni vzhodni trakt, dvonadstropni zahodni trakt ter dvonadstropni severni trakt z novo vhodno vežo in polžastim stopniščem, leta 1520 pa je bila posvečena poznogotska

obokana kapela, ki so jo skupaj s staro romansko kapelo vgradili v novi jugovzhodni stolp. Hkrati so nadzidali vrhnje nadstropje južnega romanskega palacija, pred glavnim portalom v grad pa so zgradili mogočno bastijo, ki je danes ohranjena v spodnjem delu, a zasuta pod nivojem zunanega dvorišča. Ob tej prezidavi so nastali številni poznogotski stavbni členi, v notranjščini pa v pritličju zahodnega in drugem nadstropju severnega trakta zvezdasti oboki ter v nadstropjih profilirani leseni tramovni stropovi. V prvem nadstropju vzhodnega trakta so nastale poslikave, ki so datirane v dvajseta leta 16. stoletja in predstavljajo alegorije krščanskih kreposti.

Grad so konec 16. stoletja, ko je bil v lasti Franca Galla pl. Gallenstein, vnovič prenovili. Dobil je podobo, ki jo ima na Clobbuciaricheviski iz leta 1603. Takrat so preoblikovali vhodno vežo in jo opremili z dvema rustičnima portaloma, nato pa so zgradili še stolpič ob severnem traktu. Hkrati so na treh straneh dvorišča nastali arkadni hodniki s stopniščem, na katero so vzdali luneto romanskega glavnega grajskega portala; tega so morda odstranili prav med temi prezidavami. Zaradi velikosti je manj verjetno, da luneta izvira iz kapele.

Konec 17. stoletja je grad doživel manjšo adaptacijo notranjih prostorov. Takrat so nastali tudi štukirani okvirji stropov v drugem nadstropju, oboki v prvem nadstropju zahodnega trakta, hkrati pa so uničili romansko kapelo. Na dvorišču so ob severnem traktu zgradili nov dvonadstropni arkadni hodnik in izzidali jugovzhodni vogal dvorišča ob stopnišču. Dela so bila končana do okoli leta 1725, ko je grad v lasti družine Attems upodobil Franc Ignac Flurer. Domnevno sta v tem času nastala tudi parterni vrt ob gradu in mogočen zidan mostovž do vhodnega portala.

V 19. stoletju so po letu 1881 trapisti grad preuredili v samostan in ob tem utilitarno predelali večino stavbnih členov ter celoto na novo neoromansko fasadirali. V notranjščini so s predelnimi stenami pregradili poznogotsko grajsko kapelo in v drugem nadstropju vzhodnega trakta uredili novo kapelo ter pozidali lesen strešni zvonik. Ob okroglem stolpu so zgradili sanitarni prizidek, pred severno fasado pa so zasuli obrambni jarek z mostovžem in zgradili dve novi stanovanjski stavbi. V soseščini gradu je nastal velik nov gospodarski kompleks.

S sistematičnimi in poglobljenimi stavbnimi raziskavami v preteklih letih se je vedenje o grajski stavbi bistveno povečalo. Danes ugotavljamo, da je grad Rajhenburg eden najkvalitetnejših ohranjenih gradov na Slovenskem, njegov pomen pa presega državni okvir. Na podlagi teh spoznanj je nastal celostni načrt prostorske izrabe in revitalizacije grajskega kompleksa, ki predvideva tudi ureditev nekdanjih vrtov in zunanega dvorišča z rušenjem neustrezne in danes že opuščene stanovanjske stavbe iz 19. stoletja ter ponovno vzpostavitev obrambnega jarka s sedaj prekritim mogočnim zidanim mostovžem in ostanki obrambne bastije. V prihodnjih letih bo treba arheološko do kraja raziskati notranje dvorišče z vhodno vežo, raziskati in urediti zunanje fasade ter odstraniti utilitarni sanitarni prizidek. V notranjih prostorih celovito prezentiranega gradu je načrtovana sodobna muzejska predstavitev, ki bo upoštevala tako grad kot arhitekturni in umetnostni spomenik, kakor tudi njegovo dolgo in pestro zgodovino. Najzahtevnejši restavratorski poseg bo nedvomno obnova romanske grajske kapele, za katero bo treba pripraviti natančne primerjalne študije. Tukaj pose-

bej velja opozoriti na gradove Tirol pri Meranu, Seggau pri Lipnici in Ptuj, ki jih je prav tako dal prezidati salzburški nadškof Konrad.

IGOR SAPAČ, ALENKA ŽELEZNIK

fotografija: IGOR SAPAČ

Literatura

-
- CURK, JOŽE. Brestanica, gradbeno zgodovinski oris, *Brestanica, Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982.
- GOLOB, NATAŠA. Freske z brestaniškega gradu, *Brestanica, Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982.
- KOLŠEK, ALENKA; SIMIČ, MITJA. *Zgodovinski vrtovi Dolenjske in Posavja*, Novo mesto 2000.
- KRAMBERGER, DUŠAN. *Možnosti rekonstrukcij srednjeveških gradov, Romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*, magistrsko delo, Ljubljana 2001.
- SLABE, MARIJAN. Raziskave z arheološko metodo na Brestaniškem gradu, *Brestanica. Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982.
- STOPAR, IVAN. *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*, Ljubljana 1977.
- STOPAR, IVAN. Grad Brestanica, *Krško skozi čas*, Krško 1977.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 5, Med Kozjanskim in porečjem Save*, Ljubljana 1993.

Romanska kapela na gradu Rajhenburg

Verjetno so grad Rajhenburg po umiku Ogrov s slovenskega ozemlja kar hitro popravili. Zagotovo pa so za močno, utrjeno postojanko poskrbeli salzburški nadškofje, potem ko je Rajhenburg leta 1043 z znano Hemino darovnico postal njihova posest, s tem pa izhodišče za gospodarjenje v Spodnji Savski dolini in na Krškem polju. Viri poročajo (Kos, 1915), da je grad ponovno pozidal (*Richenburch a novo edificavit*) Konrad I., rojen leta 1106, ki je postal salzburški nadškof leta 1131 in se je do smrti leta 1147 loteval velikih gradenj. V Sloveniji mu z veliko verjetnostjo pripisujejo prvotno cerkev sv. Jurija na Ptuj, z eno ladjo in zahodno emporo (Štefanac, 1995), na Južnem Tirolskem grad Tirol (Bitschnau in Hauser, 1994 in 1995). Termin *a novo edificavit* seveda lahko razumemo kot *čisto na novo sezidal* ali pa *temeljito popravil*. Rajhenburško romansko kapelo s precejšnjo gotovostjo povezujemo z njegovim obdobjem.

Odkritje ostankov romanske kapele pod debelimi plastmi zazidav in prezidav sega v leto 1979 (Stopar, 1982 in 1993). Skoraj dvajset let zaradi stalne muzejske zbirke o izgnancih v zgornjih nadstropjih ni bilo mogoče podreti stropa, čeprav se je po razvidnih arhitekturnih elementih dalo slutiti, da je bila romanska kapela prvotno precej višja. Po dolgotrajnih prizadevanjih Ljubljanskega regionalnega zavoda za varstvo naravne in kulturne dediščine¹ so sredi devetdesetih let prejšnjega stoletja muzejsko zbirko preuredili, strop podrli in mimogrede izvedli nekaj manjših sondiranj v zgornjem delu zdaj dvoetažnega prostora.

.....

1 Odgovorna konservatorica je umetnostna zgodovinarica Alenka Železnik. Delo konservatorja arhitekta sem avtor opravljal na Rajhenburgu med letoma 1988 in 1994.

Stolpič ali vogal s kapelo se nahaja na jugovzhodnem, od vhoda povsem umaknjenem in najbolj zaščitenem rtu grajskega pomola. Kaže, da je bil pred pozidavo romanske kapele ta del gradu v obzidnem vogalu prazen. Ozke svetlobne odprtine v zunanjih zidovih, ki jih pogojno lahko imenujemo tudi strelnice, imajo bočne površine na tanko zafugirane v znanem romanskem načinu. Vzhodni in južni zid kapele so sezidali na izravnani vrh obzidja, in to v debelini, kakršno so načrtovali za stolp s kapelo, ne glede na debelino spodnjih, starejših zidov. Fasadno ravnino so spoštovali, znotraj pa je prišlo do vskokov v debelini, ki so jih lahko uporabili, da so nanje naslonili stropnike. Zahodna stranica kapele je bodisi starejša bodisi sočasna z vzhodno steno jugovzhodnega palacija.² Severno steno pa so zagotovo postavili čisto na novo, in sicer po vsej višini od skalne osnove navzgor ter v enaki debelini enega metra. Stropnike so vanjo vzdali med gradnjo. Ker je spodnji prostor segal (pre)globoko, so

Notranjost kapele,
pogled proti vzhodu.

najnižji del spremenili v klet, nivo prostora pod romansko kapelo pa se tako ujema z nivojem sedanjega dvorišča in je od tam dostopen po ozkih hodnikih. Zunanji dostop (z dvorišča) je skupen za ta prostor in za pritličje mlajše, gotske dvojne kapele sv. Miklavža.

Kapela je v tlorisu pravokotnik (diagonali sta enako dolgi!), kar kaže na kontrolirano in izjemno pazljivo gradnjo. Krajši stranici merita najmanj 5 metrov, daljši pa $8 \pm 0,01$ metra. Da se mere približujejo metriskemu merskemu sistemu, je seveda naključje; morda so uporabljali osnovne mere, na primer 0,25 metra ali verjetneje 0,33 metra. Prostor je za 34° obrnjen proti jugu, kar je glede na okoliščine znotraj pričakovanj za kapele visokega srednjega veka.

Sredi vzhodne stene so jasno razpoznavni ostanki nekdanje apside. Njeni deli so navzven previsevali ravnino fasade (konzolna, erker-

2 To vprašanje bo mogoče rešiti z obsežnejšim sondiranjem. Takrat bo tudi pojasnjena vloga poznoromanskega portala s kolescem za dvigni most na koru gotske kapele.

ska, izpahnjena apsida). V tlorisu je nekoliko zaprta, podkvasta. Njena tla so zidana in za 0,31 metra dvignjena nad pod v kapeli. Na južni strani polvalja, tik ob novem okenskem okvirju, se kaže del lepo klesanega apsidalnega okenca. Ali je obstajalo še eno sredinsko okence, ki je v romanski apsidi skoraj obvezno, ne bo nikoli mogoče zatrdno vedeti. Spodnji del kalote je ostal nepoškodovan v tolikšni meri, da je mogoče rekonstruirati celotno obliko polkupole. Na stiku vertikalnega valja s kaloto je ohranjen kockast friz. Kockice so nanizane v štirih vrstah, zgoraj jih zaključuje gladek rob. Kockasti friz in kockasti kapitel se pojavljata od konca 11. do 13. stoletja. V Paray-le-Monialu so kockasti friz rabili okrog preloma 11. v 12. stoletja. Kamnita površina apsida in kalote iz gostega rumenosivega peščenca je natančno obdelana s finimi širokimi dleti. Spočetka je bila zagotovo vidna, morda obeljena, nikakor pa ne debelo premazana ali ometana.

Notranjost kapele, pogled proti vzhodu, idelana rekonstrukcija.

Kockasti friz se iz apsida v neprekinjenem traku vleče tudi po vzhodni steni, vse do severnega in južnega vogala. Na steni desno in levo od apsida sta vrezani dve polkrožno sklenjeni niši, ki sta bili ob oltarju potrebni za mašno vino, vodo in pribor. V vsak vogal je vstavljena nekakšna vogalna lizena. Iz njiju izhajajo nastavki polkrožnega loka iz lepo rezanega svetlega peščenjaka. Lok, tako kot lizene, za 8 centimetrov izstopa iz ravnine spodnjega zidu, površina zidu nad njim pa se poravnava s površino loka. Lok je zidan skupaj z zidom, vendar vsekar ne kot konstrukcijski, ampak le kot dekorativni element.

Enak lok z lizenama se ponovi tudi na zahodni steni, medtem ko sta južna in severna stena predeljeni s po eno vmesno lizeno. Z njiju v vsak vogal potekajo podobni loki, le da so elipsni in se njihovo teme višinsko izenačuje s temenom lokov na vzhodni in zahodni steni. S sredinske lizene je bil odklesan precej močan polsteber (slop?).

Kako je bila kapela na začetku stropna, za zdaj še ne moremo biti povsem gotovi. Ležišče nad sredinskima lizenama, ki naj bi po Stoparju (Stopar, 1993) nudilo oporo sredinski oprogi in s tem dvema oboč-

nima polama, v zidu ni tako zelo jasno in povedno. Prav tako ni pravih sledov obočnih pet v vogalih prostora ali razločnejših odtisov na bočnih straneh. Zato je vsaj za zdaj predlagan raven tramovni strop.

Proporcijska analiza prostora ter arhitekturno-konstruktivski modul sta pri kapeli na rajhenburškem gradu resnično izzivalni temi. Tlorisno razmerje med stranicami je 5 : 8 metrov, torej 1 : 1,6. Vzhodna stena je dolga 5 metrov, višina od tal do zgornjega roba kockastega friza, ki se je vlekel po vsej njeni dolžini in v apsidi, znaša 3,14 metra oziroma z robom 3,21 metra. Tukaj je razmerje 1 : 1,59 oziroma 1 : 1,56. Geometrija stenskih kamnitih lokov je prirejena tako, da vsa temena dosegajo višino približno 6,42 metra nad tlemi. Vsa razmerja se tako izjemno natančno približujejo razmerju zlatega reza *sectio aurea* $\Phi = 1 : (\sqrt{5} + 1)/2$ (decimalna vrednost 1 : 1,618033989...) oziroma njegovim racionalnim aproksimacijam v Fibonaccijevih zaporedjih (Lawlor, 1982). Tako zelo, da naključja skoraj ne more biti!

Ostanki omogočajo razmeroma zanesljivo grafično rekonstrukcijo kapele v vseh temeljnih arhitekturnih sestavinah. Iz razpoložljivih podatkov, prepoznanih elementov, primerjav in sklepanja si zdaj lahko predstavljamo idealno rekonstruiran prostor.

Gotovo bi bilo treba rajhenburško kapelo najprej sistematično primerjati z gradnjami, ki jih je na salzburškem ozemlju izpeljal Konrad I. v času svojega nadškofovanja v letih 1131–1147, še prav posebej s tisto na gradu Tirol na Južnem Tirolskem (Bitschnau in Hauser, 1994 in 1995). Medtem ko kockasti friz ter profili baz in kapitelov pri lizenah kapelo postavljajo v prvo polovico 12. stoletja – tudi to kaže, da bi bil graditelj res lahko salzburški nadškof Konrad I. –, bi bilo za stenske nekonstruktivne, elipsne loke še treba iskati prave primerjave. Med slovenskim gradivom pa se je pokazalo, da sta si presenetljivo podobni kapela na Rajhenburgu in podružnična cerkev sv. Martina v Zgornji Dragi. Ladji sta skoraj do centimetra enaki, medtem ko je apsida v Dragi že precej večja in v njej stoji oltar. Optično sta obe arhitekturi razdeljeni v dva dela: pri Martinu z močno oprogo in obokoma, na Rajhenburgu z lizenami (tudi lokom?). Čeprav sta bili zgradbi zgrajeni v popolnoma drugačnih okoliščinah, sta bili zasnovani v istem času in obe sta vrhunski arhitekturi. So prišli stavbeniki v Rajhenburg iz iste ga kulturnega prostora kot stiški Mihael, torej francoskega?

DUŠAN KRAMBERGER

fotografija in risba: DUŠAN KRAMBERGER

Literatura

-
- BITSCHNAU, M. Die hochmittelalterlichen Bauphasen der Burg Tirol, *Bericht über die 38. Tagung für Ausgrabungswissenschaft und Bauforschung*, 11.–15. 5. 1994, Brandenburg, str. 44.
- BITSCHNAU, M.; HAUSER, W. Baugeschichte der Burg Tirol im Hochmittelalter (1077/1100–1300), *Tiroler Heimat, Jahrbuch für Geschichte und Volkskunde*, 59. Band, Innsbruck 1995, str. 1–18.
- BITSCHNAU, M.; HAUSER, W. Burg Tirol im Hochmittelalter – Bauphasen und Zeitstellung, *Forschungen zu Burgen und Schlössern, Band 4: Schloß Tirol – Saalbauten und Burgen des 12. Jahrhunderts in Mitteleuropa*, (posebni odtis brez leta izdaje, verjetno 1995), str. 31–46, in priloge;

- KOS, FRANC. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, knj. 4 : (l. 1101-1200)*, Ljubljana 1915.
- KRAMBERGER, DUŠAN. *Možnosti rekonstrukcije srednjeveških gradov, Romanske grajske kapele na Slovenskem, posebej Rajhenburg in Podsreda*, magistrsko delo, Ljubljana 2001.
- LAWLOR, ROBERT. *Sacred Geometry : philosophy and practice : with 202 illustrations and diagrams, 56 in two colors*, London 1982.
- STOPAR, IVAN. Grajski objekti v salzburškem Posavju. Brestanica, *Zbornik člankov in razprav*, Brestanica 1982, str. 83, 84.
- STOPAR, IVAN. *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, knj. 5, Med Kozjanskim in porečjem Save*, Ljubljana 1993.
- ŠTEFANAC, SAMO. Arhitektura ok. 1400 v Sloveniji : problemi in predlogi, *Gotika v Sloveniji, Nastajanje kulturnega prostora med Alpami, Panonijo in Jadranom*, razstavní katalog, Ljubljana, Narodna galerija, 1. 6.–1. 10. 1995, str. 51.